

BİBLİYOGRAFYA :

Buhârî, "Megâzî", 44, 58, "Da'avât", 23, "Cizye", 11, "Ahkâm", 35, "Cihâd ve's-siyer", 7, 83, "Cenâ'iz", 4, 34; Vâkıdî, *el-Megâzî*, II, 742-749, 755-769, 780-781, 812-813; III, 873-897, 989, 1025-1031, 1076-1078, ayrıca bk. İndeks; İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 103-132, 361; II, 165 vd., 276-278, 349, 373-399, 400, 406-409, 428-431, 436-439, 442-445, 457-459, 526-527, 543-548, 592-594, ayrıca bk. İndeks; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 288-289, 339-340; II, 62-63, 128-130, 134-158, 168-169; III, 325, 488; IV, 252-259; VII, 394-398; VIII, 277-279; Halîfe b. Hayyât, *et-Tabakât* (Zekkâr), I, 43; II, 769; a.mlf., *et-Târîh* (Zekkâr), I, 57, 100-103, 130-131; İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medineti'l-münevver*, I, 243-244; III, 825-826; Belâzürî, *Fütüh* (Müneccid), s. 44-45, 73-75, 107, 113 vd., 117-119, 128-133, 136-138, 141-150, 154-158, 172-174, 204-205, 211, 224, 295-306, 418-419; Taberî, *Câmi'u'l-beyân* (Bulak), XXV, 39-41; a.mlf., *Târîh* (de Goeje), I, 1601-1604, 1610-1654, 1692 vd., 1702-1703, 1724-1729, 1731-1732, 1896-1897, 1903-1904, 1908 vd., 1927-1929, 1940-1944, 1952-1953, 1956-1957, 2016-2020, 2078-2079, 2107-2109, 2125-2128, 2144-2149, 2389-2390, ayrıca bk. İndeks.; İbn Abdülber, *el-İst'âb*, II, 428, 477; III, 1144; IV, 1909; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-gâbe*, II, 93-95; IV, 400-401; V, 540; İbn Müsâ el-Kulâî, *el-Hilâfetü'r-râşide ve'l-butûletü'l-hâlide fi hurûbi'r-ridde* (nşr. Ahmed Ganîm), Kahire 1979, s. 27-73, 77-151; İbn Saïd el-Endelûsî, *Neşvetü'l-ğarab fi târihi Câhiliyyeti'l-Arab* (nşr. Nusret Abdurrahman), Amman 1982, I, 356-357; İbn Kesir, *el-Bidâye*, IV, 238-262, 278-312, 315-322; V, 343-344; VII, 115; İbn Hacer, *el-İşâbe* (Bicâvî), II, 251-252; IV, 588; VIII, 97-99; M. J. de Goeje, *Mémoire sur la conquête de la Syrie*, Leiden 1900, s. 10-17, 24, 38-49, 58, 64-70, 109-113, 124; L. Caetani, *İslâm Tarihi* (trc. Hüseyin Câhid), İstanbul 1926, V, 227-228; X, 300-301, 310, 314-316, 319-322, 339; A. Musil, *The Middle Euphrates*, New York 1927, s. 283-314; a.mlf., *Arabia Deserta*, New York 1927, s. 539-573; a.mlf., *Northern Neğd*, New York 1928, s. 221-224; Ebü Zeyd eş-Şelebî, *Seyfullâh Hâlid b. el-Velid*, Kahire 1952; Ömer Rıza Kehhâle, *Seyfullâh Hâlid b. el-Velid*, Dimaşk 1959; Sâdik İbrâhim Arcûn, *Hâlid b. el-Velid*, Kahire 1387/1967; Ali el-Cündî, *Seyfullâh Hâlid b. el-Velid*, Kahire 1968; Ağâ İbrâhim Ekrem, *Hâlid b. el-Velid* (trc. İsmâil Keşmîrî), Kahire 1974; Yâsin Süveyd, *Me'ârikü Hâlid b. Velid*, Beyrut 1975; Bessâm el-Aselî, *Hâlid b. el-Velid*, Beyrut 1986; Ahmed Bek el-Lahhâm, *'Abkariyyetü Hâlid b. el-Velid*, Cidde 1406/1986; Mustafa Payda, *Allah'ın Kılıcı Halid b. Velid*, İstanbul 1992; Tâhâ el-Hâşimî, "Ma'rekettü Ecnâdeyn", *MMİlr.*, sy. 2 (1952), s. 69-102; a.mlf., "Hâlid b. el-Velid fi'l-İrâk", a.e., II/1 (1954), s. 57-90; IV/1 (1956), s. 46-83; a.mlf., "Seferü Hâlid b. el-Velid mine'l-İrâk ile's-Şâm", *MMİADm.*, sy. 3 (1952), s. 394-407; sy. 4 (1952), s. 542-588; Khalil Athamina, "The Appointment and Dismissal of Khâlid b. al-Walid from the Supreme Command", *Arabica*, XLI/2, Leiden 1994, s. 253-272; K. V. Zetterstéen, "Hâlid", *IA*, V/1, s. 142-143; P. Groné, "Khalid b. al-Walid", *EF* (Fr.), IV, 961-962.

MUSTAFA FAYDA

HÂLİD b. YEZİD el-KÂTİB

(خالد بن يزيد الكاتب)

(ö. 269/883)

Abbâsîler'in tanınmış divan kâtibi ve şairlerinden.

Temim kabilesine mensuptur. Halife Mu'tasım-Billâh zamanında (833-842) vezir Fazl b. Mervân tarafından Dîvânü'l-ceyş kâtipliğine tayin edildi ve daha sonra vezir İbnü'z-Zeyyât'ın emriyle Dîvânü'l-atâ'da görevlendirildi.

Hâlid'in küçük yaşta şiir yazmaya başladığı, bu yıllarda bir gün meşhur şair Ebû Temmâm'ın kendini tanıtmadan, "Ey Huveylid (küçük Hâlid), 'Ve leylü'l-muhibbi bilâ âhir' mısraı sana mı ait?" deyip şiirin devamını istediği, Hâlid'in okuduğu iki beyit üzerine katırından inip, "Buna binmeye sen daha lâıyksın" diyerek Hâlid'i bindirdiği rivayet edilir.

Hâlid, çok aç olduğu bir gün akşamla yatısı arası kapısının çalındığını, karşısına çıkan heybetli bir adamın ona bazı beyitlerini sorarak devamını okumasını istediğini, istenen beyitleri okuyunca adamın kendisine içi dolu bir kese takdim ettiğini, ancak tanımadığı bir kimsenin hediyesini kabul edemeyeceğini söyleyerek keseyi geri çevirdiğini, bunun üzerine karşısındaki şahsın kendisinin Halife Mehdi-Billâh'ın oğlu İbrâhim olduğunu söylediğini anlatır. İbrâhim kendisinden şiir söylemesini isteyince Hâlid şiirlerinin, Hz. Peygamber'in, "Muhakkak şiirde hikmet vardır" dediği türden olmayıp birtakım hezeyanlardan ibaret olduğunu, bunları onun huzurunda okuyamayacağını söylemiş, İbrâhim ona iltifat ederek, "Evlâdım şiirin hepsi ciddidir, ciddisi de hezeyanı da" dedikten sonra, "Diğer şairler yanağı güle benzettiler, sen ise güllü yanağa benzettin" anlamındaki beyti okuyarak Hâlid b. Yezid'in şairliğini takdir ettiğini belirtmiştir.

Hâlid b. Yezid Halife Me'mûn'un da (813-833) iltifatlarına mazhar olmuştur. Ahmed b. Sadaka el-Mugannî onun şiirlerini Me'mûn'un huzurunda okumuş, halife Hâlid'i ve şiiri okuyan Ahmed'i mükâfatlandırmıştır. Hâlid'in bir şiirinde geçen "surre men reâ" ifadesini çok beğenen vezir Fazl b. Mervân bunu Mu'tasım-Billâh'a söyleyince halife Hâlid'e 5000 dirhem bahşiş vermiştir. Sâmerrâ şehrinin isminin, muhtemelen şehrin kurulduğu günlerde söylenen bu ifade-den geldiği rivayet edilmektedir (Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, XX, 275).

Hâlid bir câriyeye âşık olup akf dengesini bozulunca Dîvânü'l-atâ'daki görevine son verildi. Bu şekilde senelerce yaşayan Hâlid 269 (883) yılında Bağdat'ta vefat etti. İbnü'l-Cevzî ve İbn Tağrîberdî onun 262'de (875-76), Kütübü ise 270'te (883-84) öldüğünü söylemektedir.

Bir defada iki beyitten daha fazla şiir söylemeyen Hâlid, Halife Mu'tasım-Billâh'ın zaferleri şerefine uzun şiirler yazmak isteyip de başarılı olamayınca şair Di'bil tarafından hicvedilmiştir. Asıl başarıyı gazel tarzındaki şiirde gösteren Hâlid çok duygulu şiirler yazmıştır. Divanının bir nüshası Dimaşk'ta Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Şâbüştî, s. 15).

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü'l-Mu'tez, *Tabakâtü's-şu'arâ'* (nşr. Abdüssettâr Ahmed Fellâh), Kahire, ts. (Dârü'l-Maârîf), s. 404-405; Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eğâni*, XX, 274-287; XXII, 216-217, 517-518; Şâbüştî, *ed-Deyârât* (nşr. C. Avvâd), Beyrut 1406/1986, s. 15, 16, 20, 116; Ebü İshak el-Husrî, *Zehrü'l-âdâb* (nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî), Kahire 1389/1969, I, 444-445; II, 745, 894, 975; Hatib, *Târîhu Bağdâd*, VIII, 308-314; İbn Abdülber, *Behcetü'l-mecâlis*, II, 92-93; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 35-39; Yâkût, *Mu'cemü'l-üdebe'*, XI, 47-52; a.mlf., *Mu'cemü'l-büldân*, V, 12; İbnü'l-Tiktakâ, *el-Fahrî*, s. 231; İbn Hallikân, *Vefeyât*, II, 232-237; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, V, 33-34; Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, I, 401-402; İbn Tağrîberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, III, 36; Dâvûd-i Antâki, *Tezyinü'l-esvâk*, Beyrut 1406/1986, I, 222-224; Ömer Ferruh, *Târîhu'l-edebe*, II, 324-326; Zirikî, *el-A'lâm* (Fethullah), II, 301; J. E. Bencheikh, "Khalid b. Yazid al-Katib al-Tamimi", *EF* (Ing.), IV, 929.

MEHMET AYKAÇ

HÂLİD b. YEZİD b. MUÂVİYE

(خالد بن يزيد بن معاوية)

Ebü Hâşim Hâlid b. Yezid b. Muâviye b. Ebî Süfyân el-Ümevî (ö. 85/704 [?])

İslâm toplumunda ilk tercüme hareketini başlatan ve kimya ilminin öncülerinden sayılan Emevî emîri.

41-48 (661-668) yılları arasında doğduğu tahmin edilmektedir. Köklü bir aileden geldiği için kendisi ve kardeşleri Ömer b. Nuaym el-Ansî tarafından yetiştirildi. Ağabeyi II. Muâviye 64 (683) yılında veliaht tayin etmeden ölünce Câbiye'de yapılan toplantıda Hâlid hilâfete aday gösterildiyse de genç ve tecrübesiz olduğu için taraftar bulamadı ve hilâfeti Mervân b. Hakem'e kaptırdı. Böylece hilâfet makamı Süfyânîler'den Mervânîler'e geçmiş oluyordu. Mervân, öteki siyasî

rakiplerinin yanında yer almaması için Hâlid'e kendisinden sonra halife olacağına dair söz verdi ve annesi Fâhite ile evlendi. Ancak sözünü tutmayarak oğlu Abdülmelik'i veliaht tayin edince Hâlid hilâfetten ümidini kesti. Abdülmelik, gönlünü almak için kız kardeşi Aîşe'yi onunla evlendirdi ve kendisini Humus valiliğine getirdi. Hayatının sonuna kadar bu görevde kaldığı anlaşılan Hâlid 85 (704) veya 86 (705) yılında Humus'ta vefat etti ve sarayın yanındaki caminin hazinesine defnedildi.

Kaynaklarda Hâlid b. Yezîd'in çok zeki, yiğit, cömert ve dindar bir kimse olduğu ifade edilir. Kendisinin diyalektiği iyi kullandığı ve güçlü bir hatip olduğu anlaşılmaktadır (Taberî, V, 532). Klasik yazarlar, onun kimyayı (simya) şiirle terennüm edecek kadar başarılı bir şair olduğunu kaydederek hanımlarından Remle bint Zübeyr b. Avvâm için yazdığı gazelden örnekler verip şiirinden övgüyle söz ederler (Yâkût, XI, 37-39). Ancak Hâlid'in hikemiyata dair şiirleri kadar hicivlerinin de amatörce denemelerden ileriye gitmediği söylenebilir.

Hadis rivayetine ilgi duyan ve ikinci tabakadan bir muhaddis sayılan Hâlid'in rivayet ettiği hadis sayısı beşi geçmemektedir. İlim tarihinde kendisinden önemli bir kişi olarak söz edilmesinin asıl sebebi kimyaya duyduğu ilgi ve bu konudaki çalışmalarıdır. Bazı kaynakların belirttiğine göre Hâlid, Mervân b. Hakem'e kaptırdığı hilâfeti tekrar ele geçirmenin yollarını aramış, bunun için gerekli olan paranın, madenleri altın ve gümüşe çevirme sanatı demek olan "san'a" (simya) ilmini öğrenmekle elde edileceğini düşünüp İskenderiyeli bir rahip olan Maryânos'u (Marianos Romenus) Suriye'ye davet ederek Grekçe ve Koptça'dan konuyla ilgili tercüme yaptırılmıştır (İbnü'n-Nedîm, s. 338, 497). Ayrıca Hâlid'in, Maryânos'un hocası olduğu anlaşılan İskenderiyeli rahip Staphon'a da astronomi, kimya ve tıp alanlarında çeviriler yaptırdığı bilinmektedir. Kendisinin de Maryânos'tan ders gördüğü, böylece kimya başta olmak üzere akf ilimler alanında önemli bir şahsiyet olarak temayüz ettiği ve İslâm toplumunda "ilk müslüman filozof" (Bîrûnî, s. 302), "hakîmü Benî Ümeyye" unvanları ile anıldığı görülmektedir. Her ne kadar İsfahânî, "Hâlid kimya ile uğraşmakla ömrünü boşa geçirmiş ve kendi değerini de düşürmüştür" diyorsa da (el-Eğânî, XVI, 86) bu konuda en eski kaynak sayılan Câhiz (el-Beyân ve't-teb-

în, I, 328) ve sonraki müellifler ondan hep övgüyle söz etmişlerdir.

Başlangıçta Hâlid'in simyaya duyduğu ilgi sonucunda tercüme hareketini başlattığı kabul edilse bile, yukarıda adları geçen ilim adamlarıyla uzun süre bir arada çalışıp tıp ve astronomi gibi müsabet ilimleri tanıdıktan sonra sahte bir ilim olan simyaya bağlanıp kaldığı iddia edilemez. Özellikle bir tartışma sırasında Hâlid'in Abdülmelik b. Mervân'a, "İstersen denizin tuzlu suyunu artırıp tatlı su haline getireyim" demesi onun gerçekten kimyayı bildiğinin bir kanıtı sayılmaktadır. Nitekim Kâdî Sâid el-Endelûsî'ye göre Hâlid, kimya ve tıp alanlarında geniş bilgiye sahip olan ve kimya ile tıp arasındaki ilgiyi ilk tesbit eden âlimdir (Tabakâtü'l-ümem, s. 127-128).

Eserleri. Kaynaklarda Hâlid b. Yezîd'e nisbet edilen eser sayısı sekizdir. Fuat Sezgin'in kütüphane kataloglarına dayanarak yaptığı araştırmada tesbit ettiği eserlerin sayısı ise on beşi bulmaktadır. Ancak modern araştırmalarda bunların hepsinin ona ait olup olmadığı tartışmalıdır. 1. *Kitâbü Firdevsi'l-hikme* (Kitâbü'l-Firdevs, *Firdevsü'l-hikme fi 'ilmi'l-kimyâ, Dîvânü'n-nücûm ve firdevsü'l-hikme*). İbnü'n-Nedîm, kimyaya dair bu manzum eserin 500 varaklık bir nüshasını gördüğünü kaydeder (el-Fihrist, s. 397). Kâtib Çelebi ise bunun 2315 beyitten oluştuğunu belirtir (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1254, 1533). Julius Ferdinand Ruska, bu eserin sonraki dönemlerde yaşamış olan birine ait olduğunu, asıl müellifin adının silinerek yerine Hâlid'in adının yazılmış olabileceğini ileri sürer (*Arabische Alchemisten*, s. 27). Her ne kadar Câbir b. Hayyân, Ebû Bekir er-Râzî ve Zünnûn el-Misrî gibi geç dönem kimyacılarına eserde yer verilmesi, *Kelîle ve Dimne*'ye atıflarda bulunulması gibi hususlar Ruska'nın haklılığını gösterirse de bunlar -sonradan bazı ilâvelerin yapılması mümkün olmakla birlikte- eserin Hâlid'e ait olduğu gerçeğini ortadan kaldırmaz. Ayrıca Hâlid'in yaşadığı dönemde İslâm dünyasında henüz bilinmeyen nişadirin eserde yer almış olmasını bunun sahte olduğunun bir başka delili sayan Ruska'nın bu iddiasını da H. E. Stapleton, söz konusu maddenin o dönemde bulunduğu ortaya koymak suretiyle çürütmüştür (Sezgin [Ar.], IV, 19-26). *Firdevsü'l-hikme*'nin günümüze intikal eden nüshaları arasında önemli farklar vardır. Eserin mensur olan giriş kısmı eksiktir. Burada Hâlid'in, hocası Maryânos'tan nasıl tahsil

gördüğü anlatılmaktadır ki Ortaçağ Latin dünyasında Hâlid'e nisbet edilen kimyaya dair kitabın aslı bu kısım olmalıdır. Eserin *Dîvânü firdevsi'l-hikme* adıyla Köprülü (nr. 924), *el-İhtiyârât* adıyla Süleymaniye (Lâleli, nr. 1613), *el-Kaşîde* (el-Kaşâ'id) fi'l-kimyâ adıyla yine Süleymaniye (Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 2254) kütüphanelerinde nüshaları bulunmaktadır (diğer nüshaları için bk. a.g.e., IV, 186-187). 2. *Risâle fi'l-kimyâ* (*Risâletü Maryânos er-Râhib li'l-Hakîm el-Emir Hâlid b. Yezîd*). Süleymaniye Kütüphanesi'nde kayıtlı olan risâle (Fâtih, nr. 3227) genel olarak soru cevap şeklinde kaleme alınmıştır. Bu risâlede hem Maryânos'un hem de Hâlid b. Yezîd'in görüşlerine yer verilmektedir.

Kaynaklarda Hâlid'e nisbet edilen diğer eserler de şunlardır: *Kitâbü'l-Hârârât*, *Kitâbü's-Şahîfeti'l-kebir*, *Kitâbü's-Şahîfeti's-şagîr*, *es-Sırrü'l-bedî' fi feleki'r-remzi'l-menî'*, *Şelâşü resâ'il fi's-san'a*, *Kitâb Vaşyyetühü ile'bnihî fi's-san'a* (müellife ait olduğu belirtilen diğer eserler için bk. a.g.e., IV, 187-189).

BİBLİYOGRAFYA :

Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, Kahire 1395/1975, I, 328; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif* (Sâvî), s. 154, 155; a.m.f., *Üyûnü'l-ahbâr*, I, 199; Belâzürî, *Fütûh* (Rıdvân), s. 241-242; a.m.f., *Ensâb*, s. 65-71; Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), V, 532; İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-ferid*, II, 151, 268, 332; IV, 375, 394-395, 397-398; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 338, 397, 497; Bîrûnî, *el-Âşârü'l-bâkiye* (nşr. C. E. Sachan), Leipzig 1878 → Leipzig 1923, s. 302; Sâid el-Endelûsî, *Tabakâtü'l-ümem* (nşr. Hayât Bükvân), Beyrut 1985, s. 127-128; Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eğânî*, XVI, 86; Yâkût, *Mu'cemü'l-üdeba'*, XI, 37-39; İbn Ebû Usaybia, *Üyûnü'l-enbâ*, I, 60; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1254, 1533; Brockmann, *GAL*, I, 66; *Suppl.*, I, 106; J. Ruska, *Arabische Alchemisten*, Wiesbaden 1967, s. 27, 85; Sezgin, *GAS* (Ar.), IV, 19-26, 179-189; "Kleine Mitteilungen und Anzeigen: Ein dem Châlid ibn Jazîd zugeschriebenes Verzeichnis der Propheten, Philosophen und Frauen, die sich mit Alchemie befaßten", *Isl.*, XVIII/3-4 (1929), s. 293-298; M. Ullmann, "Hâlid ibn Yazîd und die Alchemie: Eine Legende", a.e., LV/2 (1978), s. 181-218; a.m.f., "Khâlid b. Yazîd b. Mu'âviya", *El²* (İng.), IV, 929-930; Melîk M. Firûz-i Fârûkî, "Hâlid b. Yezîd: Pehlâ Müselmân-ı Sâinsdân", *Fikr u Nazar*, XVII/12, İslâmâbâd 1401/1981, s. 37-44; Kâdî Şemseddin, "Hâlid b. Yezîd-i Emevî", a.e., XIX/3 (1981), s. 19-41; Fâzıl Halîl İbrâhîm, "Dîvânü Hâlid b. Yezîd fi'l-kimyâ", *MMMA* (Küveyt), XXVI/2 (1982), s. 555-559; a.m.f., "el-Cevânibü'd-dîniyye ve'l-edebîyye fi ihtimâmâtü'l-âlimi'l-'Arabî: Hâlid b. Yezîd", *Mu'errihu'l-'Arabî*, sy. 35, Bağdad 1988, s. 205-212; Ali Abdullah ed-Difâ', "Hakîmü Benî Ümeyye Hâlid b. Yezîd b. Mu'âviye", *ed-Dâre*, IX/4, Riyad 1984, s. 152-161.

MUHAMMED ABDÜLKÂDİR HIREYSÂT